
APA, CARICATURA A LA PORTADA DE *LA PUBLICITAT*

JAUME CAPDEVILA¹
Instituto Quevedo del Humor
(Universitat d'Alcalá de Henares)

Article lliurat el 27 d'abril del 2018. Acceptat el 14 de juny de 2018

RESUM

Aproximació a l'humor gràfic publicat a les pàgines del diari *La Publicitat* (1922-1939), de la mà de qui fou el gran caricaturista d'aquest diari, el pintor, crític d'art i ninotaire Feliu Elias i Bracons (1878-1948), que signava les vinyetes amb el pseudònim d'«Apa».

PARAULES CLAU

Caricatura, humor, sàtira, censura, premsa satírica, Apa, Feliu Elias.

Apa, caricature on the cover of La Publicitat

ABSTRACT

Approach to the graphic humor published on the pages of the newspaper *La Publicitat* (1922-1939), by the hand of who was the great cartoonist of this newspaper, the painter, art critic and cartoonist Feliu Elias i Bracons (1878-1948) who signed his caricatures and cartoons with the pseudonym of “Apa”.

KEYWORDS

Caricature, humor, satire, censorship, satirical press, Apa, Feliu Elias.

1. E-mail: kap@gargots.com

Els organitzadors de les jornades dedicades al diari *La Publicitat* celebrades a la UAB van creure oportú que fos jo l'encarregat d'explicar un dels aspectes més característics —i tanmateix més allunyats de l'ortodòxia periodística— de les pàgines d'aquell diari: les vinyetes amb les caricatures de l'Apa. I de ben segur, una de les raons per les quals vaig dir que sí, fou que així tenia l'excusa —i l'obligació— de revisar un a un els exemplars del diari per mirar la seva col·lecció de caricatures. Com sempre passa, la llista de dades i anotacions que vaig obtenir supera de llarg el que és necessari per fer la ponència en el seu dia i aquest article, després. Si alguna cosa val la pena d'entre el que llegireu a continuació, a banda de la informació estreta d'aquest buidatge d'almenys tots els exemplars de *La Publicitat* que són disponibles al portal ARCA, és el fet de poder entrellucar alguns paràgrafs de les memòries de la filla de l'Apa, Elvira Elias, qui fou també dibuixant i que ha deixat un volum preciós d'anotacions sobre la seva trajectòria vital que Joan Miquel Llodrà —que n'ha fet l'edició final— em va deixar llegir i em va autoritzar a reproduir, abans el text no sigui publicat.

L'ESSÈNCIA DE LA CARICATURA

La caricatura és un dels elements més singulars que apareixen a les pàgines dels diaris. Ni el seu format ni la seva configuració no s'ajusten a cap de les normes del que hom consideraria periodístic, però alhora comparteix plenament l'objectiu d'intentar explicar o fer comprendre una mica millor la realitat. Un dels nostres principals ninotaires del segle xx, Jaume Perich, ja ho tenia ben clar, quan afirmava que «l'humor és una manera rigorosa d'accedir a la realitat» (Galán, 1974: 163), és a dir, que malgrat fer-ho amb mecanismes lúdics, i per tant, aliens als que se suposa que empra el periodisme, l'objectiu de la caricatura és fer evident o mostrar més clara una porció de la realitat.

No hi ha dubte que entre les bigarrades columnes de text de les pàgines d'un diari, la vinyeta o la caricatura hi destaca immediatament. I, encara més en els diaris del principi del segle xx, on a causa de les dificultats tècniques que oferia la seva reproducció, la imatge era rara. Aquesta, doncs, és justament una de les grans virtuts de la caricatura, la seva immediata penetració gràcies al seu format icònic. L'esforç de lectura que cal fer davant d'un text o un article, es re-

Autocaricatura de Feliu Elias
publicada en el calendari de 1911
del *Papitu*.

emplaça per altres mecanismes de percepció i comprensió. Un altre factor essencial de la caricatura, ultra el seu format visual, és el seu to humorístic. L'humor ofereix un ampli ventall de recursos, de la sàtira més mordaç a la lleugera ironia, passant per la comicitat poètica o el contrasentit més o menys gracios. Sigui com sigui, el registre humorístic permet la distorsió, la transgressió, car retrata la realitat en un mirall deformant i fantasiós, no sotmès a les normes que ha de complir qualsevol altre material periodístic. En aquestes imatges humorístiques o satíriques, el dibuix suma les connotacions estètiques a les semiòtiques. Al contrari de la il·lustració, sempre lligada a un text, els dibuixos de les vinyetes satíriques es poden comprendre de forma independent a la resta del contingut informatiu de la pàgina en la qual van ubicats, si bé moltes vegades les vinyetes es refereixen als temes de l'actualitat més recent. La intenció d'aquestes vinyetes és aportar una reflexió despreocupada, una visió crítica o satírica, de vegades tendra i altres vegades ferotge de la realitat.

En les èpoques —no poques— en què l'exercici del periodisme s'ha vist oprimat per la tenalla de la censura, les vinyetes —amb el seu arsenal de metàfores, dobles sentits i imatges al·legòriques— han servit de vàlvula d'escapament per insinuar el que no estava permès de dir. El dibuixant d'humor pot, fins i tot, transgredir les normes i les convencions del dibuix acadèmic i alterar la manera de representar la realitat en els seus dibuixos, aconseguint així d'augmentar l'eficàcia emocional de la imatge, i potenciar-ne el missatge. Així com una fotografia reproduïx la realitat, el dibuixant filtra aquesta realitat, o la reinterpreta, per la qual cosa la imatge resultant sempre acaba per tenir un valor afegit. La gràcia de la sàtira no és tan sols que comporta sempre una càrrega crítica, sinó que aquesta crítica cal exercir-la amb intel·ligència. Un dels atributs imprescindibles de la sàtira és l'enginy. Com escriu Mathew Hogarth, «la sàtira no puede ser sólo una denuncia agresiva, sino que debe tener algún rasgo estético que produzca puro placer al espectador [...]. Es decir, para transformar la triste realidad, la sàtira se sirve de ingenio y fantasía. Hay que hacer un ataque agresivo, pero con comentarios agudos y reveladores sobre el mundo. Además de requerir fantasía, la sàtira debe contener un juicio moral —al menos implícito— y contar con una actitud militante» (Hogarth, 1969: 35).

ANEM AL PAPER

A l'inici dels anys vint, quan *La Publicitat* irromp en el panorama periodístic català, el lector podia trobar en els quioscs un bon nombre de diaris i setmanaris. El lideratge indiscutible era per al diari *La Vanguardia*, fundat el 1881 i que tirava uns 100.000 exemplars, seguit a força distància per la resta dels diaris de Barcelona: *Las Noticias* (1896) i *El Diluvio* (1858), sobre els 40.000 exemplars; *El Noticiero Universal* (1888), *El Día Gráfico* (1913), *Diario de Barcelona* (1792), més o menys per sobre dels 20.000 exemplars, i per sota, *El Liberal* (1901), *La Veu de Catalunya* (1899), *El Correo Catalán* (1876), *El Progreso* (1906), *La Tribuna* (1903), a banda de la mateixa *La Publicidad*.² (Gómez Mompert, 2017: 58-59). Si ens fixem en els ninotaires de la premsa diària,

2. Dades extretes de Josep Maria HUERTAS [dir.] (1995), *200 anys de premsa diària a Catalunya (1792-1992)*, Barcelona, Col·legi de Periodistes - Francesc Canosa [dir.] *Història del periodisme de Catalunya*, Barcelona, Sàpiens, vol. 1.

descobrirem que Catalunya, malgrat tenir una gran quantitat d'excel·lents dibuixants satírics, la majoria van assolir la popularitat a través de les pàgines de les revistes setmanals, més que no pas dels diaris. La premsa satírica catalana, liderada per publicacions com *L'Esquella de la Torratxa* (1879-1939), *La Campana de Gràcia* (1870-1934), *Papitu* (1908-1937), *Cu-Cut!* (1902-1912) o *El Be Negre* (1931-1936), fou l'ecosistema natural dels nostres grans artistes del dibuix satíric, més que no pas els grans diaris. El professor Gómez Mompert, al seu llibre *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)* explica que, precisament, allò que destacava de la premsa diària catalana de les primeres dècades del segle xx era «una absència quasi total d'il·lustracions» (Gómez Mompert, 1992: 190).

Si ens situem a l'estiu de 1922, per ubicar-nos en el mateix moment en què Apa s'incorpora a *La Publicitat*, veiem que no hi ha cap dibuixant satíric que faci vinyeta diària a cap dels grans diaris de Barcelona, excepte a *El Noticiero Universal*. Això no és així a Madrid, on les vinyetes són força apreciades en la premsa diària i, sense ser exhaustius, trobem, en aquell mateix moment, dibuixants com Joaquim Xaudaró a les pàgines del diari *ABC*, Bagaria a *El Sol*, Sileno a l'*Heraldo de Madrid*, Tovar a *La Voz*, Tono a *El Liberal*, K-Hito a *La Tribuna*, o Tito i Menda a *La Libertad*.

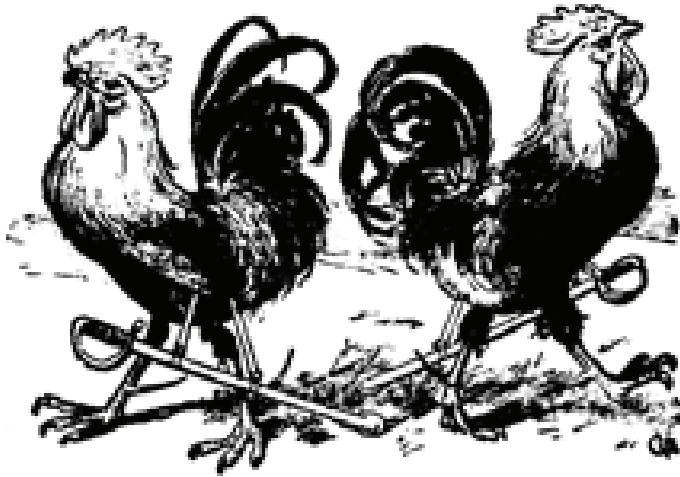
Si ens centrem, ja concretament, en el diari *La Publicitat*, podem concloure que la caricatura jugà un paper important a les seves pàgines. I que tot i que foren diversos els artistes encarregats de dibuixar caricatures en aquell diari, el ninotaire que hom identifica amb la publicació, pel seu talent, pel seu tremp ferotgement satíric, per la seva llarga vinculació al mitjà, per la talla intel·lectual del personatge amagat rere la signatura, pel fort vincle emocional que aconseguí amb els seus lectors, el caricaturista que hom associa al diari *La Publicitat* fou el que s'amagava sota la lacònica signatura d'Apa.

Abans de convertir-se en *La Publicitat*, el diari que fou *La Publicidad* també atorgà un paper important al dibuix en les seves pàgines. «Diario ilustrado, político, de anuncios, avisos y noticias» fou el subtítol que constava sota la capçalera entre 1878 i 1894. I un dels nostres més grans artistes, Apel·les Mestres hi dibuixà un acudit cada dia entre 1896 i 1906, sota l'epígraf «Nota del día». Durant els anys de la Primera Guerra Mundial, però, la sàtira revifa a les pàgines del diari quan aquest mitjà pertanyia als germans Tayà, sota l'orientació d'Amadeu Hurtado. Sense arribar a fer el dibuix cada dia, des de la tardor de 1916 fins a finals de 1919, Apa hi publicà una interessantíssima col·lecció de vinyetes

JAUME CAPDEVILA

LA NOTA DEL DÍA

PER APELES MESTRES

RESIDERO NACIONAL

..... y no hablo nada. (Atalado con Dios.)

Una de les «Notas del día» signada per Apel·les Mestres a *La Publicidad*.

d'actualitat, alternant-se amb altres ninotaires com Lluís Bagaria, Xavier Nogué —signant Babel—, i amb molta menor assiduitat, Ynglada, Junceda o Llaverias. També, entre l'octubre i el novembre de 1916 Apa hi publica una crònica seriada —amb textos i dibuixos— des del front de la Gran Guerra a França, sota el títol «Carnet de un pobrecito neutral en Francia». Potser cal aclarir que Apa, durant aquella guerra no fou en absolut neutral, sinó un aferrissat francòfil.

L'HOME QUE SIGNAVA APA

Feliu Elias i Bracons (Barcelona, 1878-1948) és considerat un dels principals caricaturistes polítics catalans. Es dedicà amb devoció i intensitat a la caricatura, la pintura i la crítica d'art. Com a pintor signà la seva obra amb el seu nom veritable; quan exercia de crític d'art i d'articulista firmava Joan Sacs,

pseudònim manllevat dels *Mestres cantaires de Nuremberg* de Wagner. En la seva faceta de dibuixant satíric, però, emprà sempre el pseudònim d'Apa.

Activista cultural a més de professor, buscà amb rigor la perfecció en totes les àrees a les quals es dedicà. Josep Pla destaca la seva «curiositat extremament sensible» i afirma que «fou un home enormement cultivat, d'una gran lectura, molt erudit» que sentia un «gran horror per la bohèmia» (Pla, 1972: 432-434). Artísticament es formà a l'Acadèmia Hoyos i al Cercle Artístic de Sant Lluç, i fou professor d'Història de l'art a l'Escola Superior de Bells Oficis i a l'Escola Elemental de Treball.

Publicà el seu primer dibuix a la revista *Cu-Cut!* el 24 de desembre de 1902, just a la fi del primer any de vida d'aquella revista, i poc temps després, el 1903, ja estava plenament integrat en la seva redacció, en la qual destacà al costat de Cornet, Llaverias, Junceda i Opisso. La seva carrera és meteòrica, i en molt poc temps passa dels acudits primerencs i toscos a un estil de dibuix expressiu, elàstic, molt personal i d'una elevada mordacitat i intenció en els peus dels dibuixos. El 1906 comença a dibuixar a *El Poble Català* i el 1908 funda la revista *Papitu*, que provocaria una crisi i un distanciament amb els companys de redacció de *Cu-Cut!* i la Lliga Regionalista. El 1911 hagué d'exiliar-se a París durant dos anys a causa d'uns dibuixos que l'haurien fet passar pels tribunals, i ben segur, per la garjola.

Apa dibuixà a la majoria de revistes de la època. Fou una firma molt valorada que trobem en capçaleres satíriques com *L'Esquella de la Torratxa*, *La Campana de Gràcia*, *El Diluvio Ilustrado* (1904-1911), *Cuca Fera* (1917), *Picardol* (1912), *El Gall* (1912-1913), *Revista Nova* (1914), *L'Estevet* (1921-1923) o *El Be Negre*, i en moltes altres publicacions, com *En Patufet* (1904-1938), *Dominuguin* (1915-1916), *Violet* (1921-1930), *La Mainada* (1921-1923), *Plançons* (1933), *Vell i Nou* (1915-1921), *Lecturas* (1917-1937), *D'Ací i d'Allà* (1918-1936); també en revistes franceses com *Paris Journal* (1908-1924), *Paris-Midi* (1911-1944) o *L'Assiette au Beurre* (1901-1912), en les qual publicà especialment durant el seu exili entre 1911 i 1913.

Durant els anys de la Primera Guerra Mundial Apa guanyà una enorme popularitat realitzant per al setmanari *Iberia* (1915-1919) un bon nombre de dibuixos ferotgement satírics sobre la Gran Guerra, que després aplegà en un llibre trilingüe, *Kameraden*, que li valgué la Gran Creu de la Legió d'Honor francesa. A banda d'aquest recull de vinyetes contra el bel·licisme alemany, va escriure més d'una vintena de llibres, la majoria d'assaig sobre temes artístics.

El primer diari en què Apa féu la vinyeta cada dia va ser *El Poble Català*, òrgan periodístic de l'esquerra catalanista que el 1905 passà de setmanari a diari. Apa agafa així una valuosa experiència en l'humor de diari, resseguint el fil de l'actualitat més arran i amb major exigència que no pas a les revistes de periodicitat setmanal. Abans de la vinyeta satírica, que comença a fer ben entrat l'any 1906, hi havia anat fent diverses il·lustracions i caricatures en un estil de traç elàstic i expressiu molt innovador per a l'època, a l'estela del dibuixant suec Olaf Gulbransson, qui l'any 1901 havia publicat un petit àlbum titulat *24 Karikaturer*, on apuntava aquest nou estil expressionista de retrat caricaturesc i el 1905 confirmava el seu talent per al retrat psicològic en traços dúctils i extremament depurats en el llibre *Berühmte Zeitgenossen*. El mateix Apa reconeix el deute de la seva obra primerenca amb Gulbransson quan escriu *L'art de la caricatura*, el 1931. Una sèrie de les caricatures que Apa va fer a *El Poble Català* durant aquell 1906 es van recollir en un rar llibret titulat *Catalanòfils*. Però el nostre dibuixant acabà destacant no com a caricaturista, sinó com a vinyetista. El seu compromís polític i social, que destil·la en ferotges mossegades satíriques mitjançant les seves vinyetes, sacseja el panorama periodístic català.

Des de les seves primerenques col·laboracions a *Cu-Cut!* demostra un enginy esmolat i una gran mordacitat en trobar peus punyents per als seus dibuixos, si bé en la part gràfica la seva maduració és més lenta. Cal dir, també, que al contrari del que passava amb autors com Opisso o Junceda, en realitat Apa no tenia un talent natural per al dibuix. Els seus dibuixos són fruit d'una obstinació tenaç per domar la pulsio artística que bategava al seu interior. De fet, en els primers dibuixos que publiquen a *Cu-Cut!* durant 1902 i 1903 Opisso, Junceda i Apa, d'edats similars, podem veure clarament que Opisso i Junceda tenen més gràcia en la composició, el traç i en definitiva, superen de llarg Apa en qualsevol comparació estètica. En Opisso i Junceda hi ha un temperament essencial que els predisposa al dibuix i, si bé el seu estil evoluciona a millor en els anys d'aprenentatge, llur talent natural per al dibuix traspua des del primer moment. En Apa això no és així: els seus ninots primerencs són deliberadament sintètics, però tot i això, maldestres. Cap ni un dels seus traços són fruit d'una pulsio espontània i intuïtiva, com passa amb els seus companys, sinó d'un esforç profund, d'una concentració rígidament premeditada. Amb els anys, el seu estil evoluciona, i les seves caricatures manlleven els elements expressius del bo i millor que es fa a Europa en el camp del dibuix satíric del moment. Però malgrat l'ofici i el domini dels recursos tècnics i expressius que assoleix, les seves vinyetes

mai no són fruit de la intuïció, sinó de l'esforç. Rere la seva obra no hi ha talent, sinó treball, cosa similar que passa amb la seva pintura, on la rígida aplicació dels seus criteris estètics ofega la connexió emotiva que l'obra podria manifestar. En la seva obra caricaturística aquest mecanisme d'entrada no salta a la vista d'una forma tan clara, però es va fent evident a mesura que hom pot veure molts dels seus dibuixos. De tota manera, això no ha de treure valor a la seva obra. Si de cas, al contrari: lluitant contra la seva manca de capacitat per al dibuix, Apa esdevé un dels principals dibuixants de Catalunya. Això sí que té mèrit. Potser, per això, el seu no era un humor fàcil; perquè per a ell, la materialització gràfica de qualsevol vinyeta tampoc no era un procés, d'entrada, fàcil.

Això també té molt a veure amb el seu tarannà. Apa fou un home rígid, endreçat, metòdic, treballador. Com explica Passarell, «era un home ordenat i treballava com qui diu contra rellotge. El primer que feia, de llevada, era llegir el diari per tal de trobar temes aptes per a les seves caricatures o per als seus articles. De mig matí fins al migdia pintava. Havent dinat dibuixava la caricatura que destinava al diari, la hi duïa, i després feia cap a l'Ateneu. Així, indefectiblement, cada dia de l'any, tot l'any i sempre» (Passarell, 1971: 42). Aquesta rigidesa en els costums i els hàbits de vida i de treball els certifiquen tant la seva dona com la seva filla a les seves respectives memòries.

LA FEROTGE MORDACITAT I LA LLUITA CONTRA LA CENSURA

Podríem afegir encara molts més detalls a la seva biografia, però amb aquest petit resum ja podem veure que ens trobem davant d'un dels intel·lectuals de referència de la Catalunya de la primera meitat del segle xx. Apa, a principis dels anys vint, és un dels dibuixants de més prestigi. Josep Pla en diu: «Feliu Elias ha estat una de les grans figures d'aquest temps en aquest país» (Pla, 1972: 445). Les seves vinyetes no són, ni de bon tros, les més divertides, però sí les més càustiques; no és un dibuixant amable, ni fàcil: els seus dibuixos, amb una profunda preocupació social i un ferm compromís polític, incorporen sempre una corrosiva sàtira i demanen un important esforç d'interpretació als seus lectors, car empra sovint referències literàries, mitològiques o històriques i incorpora elements simbòlics que no fan senzilla la seva interpretació. Tornem a Pla, qui escriu que «trobava les seves caricatures pesades, d'una intel·ligibilitat difícil, el seu humor era potser massa personal,

no acabava de fer-se entendre, cosa que era perfectament compatible amb l'aparició esporàdica d'una caricatura concentrada i agudíssima» (Pla, 1972: 437) També Claudi Ametlla, en les seves memòries, escriu que Apa «feia un humor de vegades un poc recòndit», però després afegeix que «els seus atacs podien arribar a una ferocitat inoïda, com cap altre caricaturista del seu temps no podia igualar» (Ametlla, 1963: 197-198).

Sembla curiós que Apa esdevingués un dels principals caricaturistes polítics catalans, malgrat que les seves vinyetes no eren fàcils... per no dir que, moltes vegades, els lectors no eren capaços d'entendre-les. Cal explicar que un del secrets de l'èxit de les caricatures d'Apa rau justament en la seva vocació de forçar al màxim els límits, en la defensa irreductible d'allò en el que creia, en la seva ferotge mordacitat.

Durant tota la seva carrera treballà en uns mitjans amenaçats constantment per la censura. Hi ha períodes de major pressió, com la dictadura de Primo de Rivera, o els estats d'excepció que seguiren els fets del *Cu-Cut!* o la Setmana Tràgica, i altres en què el control de continguts es relaxa, però hem de recordar que aquest ninotaire (tampoc cap de la seva generació) mai no va poder exercir la seva professió amb absoluta llibertat. Alguns dels temes, especialment —però no només— els referents a la pàtria, la Corona i l'exèrcit, estaven especialment controlats. Els periodistes, però també els lectors, tenien completament assumit que hi havia un seguit de mecanismes repressius destinats a impedir que un seguit de coses es poguessin dir, i que per tant, hi havia un munt de coses que no es podien publicar. La premsa d'aquella època cal llegir-la parant atenció a tot el que es diu, però també al que no es diu. En aquest sentit, cada mitjà, i dins de cada mitjà cada autor, emprava diferents recursos per sortir-se'n. També hi havia una gran part dels periodistes i dels mitjans que ja ni ho intentaven. Però en altres casos, es feia ús d'estratègies diverses per sortejar la repressió. En aquest context cal comprendre també l'èxit de diverses capçaleres satíriques, ja que emprant recursos com l'humor o la ironia, podien anar més enllà a l'hora de suggerir algunes coses que no pas la resta de la premsa. En els diaris, segons la orientació de cada capçalera, hi havia qui arriscava més i qui arriscava menys. I qui jugava amb sobreentesos i metàfores o qui preferia la ironia. I com és evident, el públic preferia els autors que es mullaven, els que arriscaven. Com quan hom va a veure un equilibrista que fa tombarelles, no és el mateix saltar a tres pams de terra i amb una xarxa, que fer-ho engarrotat al capdamunt d'una alçada considerable. En aquest sentit, doncs, Apa era dels que arriscava. Dels que ten-

—Jo crec que ha agalat la turca

—Dai Per mi, està pitoff.

Una de les primeres vinyetes d'Apa a la nova etapa de *La Publicitat*, la segona meitat del 1922, sobre política internacional.

sava al màxim el seu pols amb la censura, i intentava, amb els seus acudits, dir aquelles coses que el sistema no volia permetre que es diguessin. La prova d'això és que Apa va haver d'exiliar-se diverses vegades durant la seva vida, a banda de fer front a diversos procediments judicials.

Això fa que manta vegades els seus acudits resultin tèrbols, és a dir, que la giragonsa, la metàfora o la ironia que fa servir per dir una cosa que no es podia dir, faci que no s'acabi d'entendre ben bé què és el que volia dir. I per als lectors d'aquells acudits un segle després, aquesta tasca és encara més difícil, ja que les vinyetes es nodreixen directament de material que forma el dia a dia de la gent

del moment en què foren dibuixades. Per comprendre el sentit d'una caricatura política cal un procés de contextualització que va més enllà d'identificar la situació o els personatges que protagonitzen la vinyeta. Perquè els dibuixos dels diaris i revistes no tenen mai la pretensió d'actuar com a notaris o com a testimonis d'un moment històric o d'uns fets concrets, sinó que la intenció del caricaturista és incidir en la seva realitat: desvetllar consciències dels seus conciutadans, modificar el seu pensament, influir en el seu posicionament polític. La vinyeta batega amb el temps en què fou produïda i, per tant, com que vol parlar als seus contemporanis, incorpora els elements de la contemporaneïtat. A qualsevol lector d'avui li pot resultar complicat comprendre algunes vinyetes de la premsa de fa cent anys, però en canvi li és ben fàcil comprendre les vinyetes de la premsa d'avui, i això és perquè les vinyetes d'avui estan fetes per interpel·lar els lectors d'avui, mentre que les vinyetes de fa cent anys parlen a gent que va viure fa cent anys. Si, a més a més, l'autor de la vinyeta ha de fer servir subterfugis per poder dir, sense que es noti, alguna cosa que en el seu moment no era permesa de dir, imagineu la dificultat de copsar el sentit de tot plegat. Pel que fa a aquest tema, la seva filla Elvira explica el següent:

Al llarg de la seva trajectòria professional, Apa va haver d'aprendre a dir moltes coses sense dir-les. Es va veure forçat, si no volia anar a la garjola, a crear tot un llenguatge crític i mordaç que pogués ser entès per tothom però que, al mateix temps, passés per alt a les esmolades tisores de la censura. Així, amb el temps, la gent va aprendre que res era el que era o semblava. Tot i així, en més d'una ocasió, la suspicàcia de la gent anava més enllà del que calia i el públic començava a veure més coses de les que s'explicaven de veritat. Recordo la vegada en la qual un dels personatges dibuixats pel pare apareixia amb sis dits al peu. Aquell insignificant detall no va passar desapercebut i tothom, intrigat, va córrer a buscar-hi l'explicació oculta; de ben segur que en aquell dit de més s'hi amagava alguna crítica contra el polític de torn o contra la situació socioeconòmica que fos. En arribar a l'escola, un munt de nenes se m'acostaren i em preguntaren què significaven aquells sis dits en lloc dels cinc amb què Déu nostre senyor ens havia dotat. Em va faltar temps, una vegada a casa, de preguntar-li al pare el significat d'això i ell, amb aquella fredor seva tan característica, em respongué; «sis dits? No me'n recordo... Em dec haver equivocat». I ja està; s'havia de veure amb el temps.

Per altra banda, la censura també contribueix notablement a la consolidació i popularització de l'obra d'Apa. La percepció del seu combat per fer passar missatges prohibits en els seus dibuixos arriba al públic, que el seguirà amb interès. En un context en què no hi hagués hagut censura, qui sap si l'obra d'Apa hauria estat tan apreciada, però en la situació de censura, de control i repressió que s'incrementa a partir del cop d'estat del general Primo de Rivera, els seus ninots, usualment de lectura difícil i, malgrat tot, curulls d'una mordacitat que s'entreveu ferotge, són vastament apreciats. De fet, en el panorama del dibuix satíric català no trobem cap altre dibuixant amb un esperit tan profundament satíric fins a l'arribada de la generació de dibuixants més joves, que eclosiona a finals dels anys vint i es consolida a les pàgines de diaris i revistes durant aquella dècada. Si repassem els principals ninotaires catalans de la segona dècada del segle xx, veiem que Cornet practica un humor més directe, però també més pla; Llaverias és més irònic però subtil, i des del tancament del *Cu-Cut!* no es prodiga gaire en la premsa satírica per a adults; Junceda fa un humorisme més còmic que no pas sarcàstic; Castanys és el més graciós de tots, però també el més lleuger i superficial; Opisso té un talent immens per captar ambients, situacions i personatges, però descuida progressivament la gràcia dels peus dels seus acudits; Picarol —pseudònim de Josep Costa— cau massa sovint en un humorisme banal i insubstancial, qui sap si per haver de ser massa prolífic o perquè il·lustrava vinyetes amb peus que no eren seus; Nogués, excepte en els seus primers acudits, que prenen un lleuger to social i reivindicatiu, fa un humorisme deliciosament oníric, però retrata més un món idealitzat que no pas la realitat; Aragay es un humorista massa càndid i mai no mossega excessivament; Lata s'especialitza en la temàtica psicològica; Bon és interessant, però irregular i dispers, Passarell resulta graciós sense ser especialment càustic, i la resta de dibuixants —Humbert, Toullot, Ynglada, Gosé, Robert, Prat, Mallol, Roqueta, Llopart, Vázquez, Capuz, Remigiús, Pal...— concentren la seva obra en uns pocs anys o unes determinades capçaleres, i per tant, no els podem comparar.

En l'època d'Apa a *La Publicitat*, les característiques de la censura són ben concretes i conegudes. Un Reial Decret de 15 de setembre —dos dies després del cop d'estat— suspèn les garanties constitucionals i estableix la censura prèvia per a revistes, diaris i fulletons, si bé en queden exclosos llibres i impresos de més de 200 pàgines (Seoane, 1832: 322). Si bé des del Departament de Presidència s'organitzà una Oficina de Informació y Censura i moltes vegades

era el mateix dictador qui supervisava personalment els quefers d'aquell organisme, eren els governadors de cada província els que controlaven efectivament arreu del territori els continguts del que es podia publicar. Això tenia com a principal efecte una arbitrarietat absoluta, que feia que fos prohibit a un lloc de publicar el que en altres indrets es publicava sense cap impediment. No cal dir, per descomptat, que la censura a Catalunya fou força més severa que en altres llocs d'Espanya, i qualsevol cosa que fes tuf de *separatisme* era absolutament perseguida. Sembla que «en una circular enviada desde Madrid a los gobernadores militares, con instrucciones muy pormenorizadas sobre los principios a que debía atenerse la censura, se decía: “La exposición de criterios doctrinales, políticos, filosóficos o económicos está permitida si no constituyen excitación a resistencia ni agravio para las personas y menos si ejercen la autoridad”. Así pues, se podía criticar el hecho mismo de la Dictadura e incluso el régimen monárquico, pero no los actos del Gobierno, ni dar noticia de ningún suceso —huelga, delitos, escándalos, incluso circunstancias meteorológicas— que pudieran perturbar la imagen de tranquilidad que se presentaba como uno de los mayores logros de la situación. De modo que, en 1929, un periódico podía declararse partidario de la instauración de la república, pero no podía referirse al terrible calor que hacía en Andalucía, por no comprometer el buen éxito de la Exposición de Sevilla» (Seoane, 1983: 323).

Aquesta censura es relaxa a mesura que passen els anys, i és encara més laxa en els anys de l'anomenada 'Dictablanda', és a dir, la mateixa Dictadura però dirigida pel general Berenguer, qui ocupa el poder a partir del gener de 1930. En les vinyetes d'Apa a *La Publicitat*, veiem immediatament com aprofita qualsevol distracció de la censura i la seva punyent sàtira s'intensifica. No hi ha dubte que, en aquest sentit, a més de reflectir el pols de l'actualitat del moment i parlar-nos de diferents fets noticiables, la lectura atenta de les vinyetes resulta un termòmetre perfecte per observar la pressió que el règim exerceix sobre la premsa.

APA A *LA PUBLICITAT*

Si ens centrem ja en les pàgines del diari, podem veure que la primera vinyeta d'Apa en aquesta nova etapa de *La Publicitat* s'inicia a finals d'agost de 1922. Això vol dir que tot just es produeix el canvi de propietari, quan s'inicia el procés de reestructuració de la redacció i el projecte de catalanització de la vella *La Publicidad*, Apa ja s'integra a l'equip redaccional. Si bé durant aquell 1922 podem trobar alguna altra vinyeta d'Apa al diari, no és fins al gener de 1923 que la publicació de dibuixos s'inicia de forma regular. Amb tot, la periodicitat de les vinyetes no és diària, i és a l'abril que els dibuixos troben el seu espai en un petit requadre al costat dret de la capçalera. Amb els dibuixos en aquest espai —més petit, més atapeït—, la primera pàgina de *La Publicitat* perd l'oxigen que hi aportava l'aparició, encara que fos esporàdica, d'un ninot o caricatura. Amb l'excepció d'alguns números en què se celebra alguna efemèride o un fet especial i que hi ha algun dibuix que ocupa un gran espai a la portada del diari, entre 1923 i 1927 l'espai de la caricatura política serà el petit requadre a la dreta de la capçalera. Durant aquell lustre, però, les vinyetes tampoc no apareixen amb una periodicitat diària. A vegades, en l'espai de la caricatura trobem una cita o una sentència. Altres vegades l'espai resta blanc, net. En altres ocasions queda en blanc, però hi podem veure clarament l'empremta de la censura: les marques de planxes retirades, les taques deixades per les peces de les lletres girades o posades a l'inrevés. I altres queda negre, ja que s'ha tret la planxa que correspon al gravat, o es deixa el gravat i se suprimeix el text del peu.

Per tant, observant avui la col·lecció del diari es fa difícil, per no dir impossible, concloure si Apa havia de fer una caricatura diària i la censura li ho impedia, o si tenia estipulada la publicació de vinyetes uns dies concrets a la setmana —ritme impossible d'escatir, ja que la publicació o no de dibuixos no sembla

La vinyeta situada al costat de la capçalera, on estigué entre 1923 i 1927.

respondre a cap ordre concret, ni podem saber si cada cop que apareix una frase és per substituir un dibuix impubliable o perquè ja havia d'ésser així. Pel que fa a la temàtica, Apa s'interessa per l'actualitat política i social, però hi ha un gruix important de vinyetes que són de política internacional. Segurament, doncs, el pes de la censura té alguna cosa a veure amb aquest fet. Pere Prat Ubach, a la mort de Feliu Elias, escriuria: «De gran nombre de les seves caricatures que en l'aparició es judicaven irreverents o exagerades, el temps amb els seus desoris i cataclismes internacionals, n'ha confirmat la clarividència» (Prat i Ubach, 1986: 63). I és que al llarg dels darrers anys de la dècada dels vint i el principi de la dels trenta, una de les principals obsessions de les vinyetes d'Apa és denunciar l'auge del feixisme a Europa, principalment a Alemanya i Itàlia, amb ferotges caricatures de Hitler i Mussolini.

Fins a 1927, Apa fou l'únic ninotaire de *La Publicitat*. A partir de 1927, però, hi ha un canvi important que, entre d'altres seccions i innovacions, afecta els dibuixos. Joaquim Ventalló explica que Rovira i Virgili passa a ser director de *La Publicitat* el 3 de gener de 1927 (Ventalló, 1982: 35). Fins aleshores ho havia estat Martí Esteve. I aquest canvi en la direcció es visualitza ràpidament en un seguit de modificacions de seccions, i molt especialment en la situació dels dibuixos, que deixen el petit espai de la part superior dreta de la coberta per passar a ocupar un lloc d'honor a la pàgina, usualment arrengrats a baix, i publicats a dues o tres columnes, en un espai mòbil i variable, però de superfície molt més generosa que fins aleshores. No hi ha dubte que Rovira i Virgili —que havia estat col·laborador habitual durant dècades de revistes satíriques com *L'Esquella de la Torratxa* o *La Campana de Gràcia* (Capdevila, 2014), creu en el poder transformador de la caricatura i vol potenciar-ne l'impacte. D'altra banda, Apa deixa de ser l'únic dibuixant —si bé seguirà essent el més prolífic— i s'incorporen com a ninotaires de *La Publicitat* Joan Garcia Junceda, Jaume Passarell i Valentí Castanys. Junceda, de traç sempre deliciós, té un humor irònic de factura britànica i toca tota mena de temes, si bé acostuma a evitar qualsevol qüestió política. Castanys explota el seu tarannà profundament còmic i dibuixa vinyetes força desvinculades de l'actualitat periodística, però en les quals presenta sempre situacions profundament humorístiques. Per la seva banda, Passarell intenta aplicar la seva mirada desenfadada sobre temes més socials i polítics, però acostuma a pecar de frivolitat i superficialitat, si bé hem de suposar que la censura tampoc no hauria permès cap cosa gaire més crítica. A partir de 1928, Miquel Cardona, signant Quelus, s'incorpora al grup, i així trobem un nodrit grup de ninotaires

L'auge dels feixismes a Europa fou una de les obsessions d'Apa.

que il·lustra amb solvència la primera pàgina del diari. De tots, encara que Passarell i Quelus intenten, de tant en tant, tocar temes més o menys polítics, és Apa qui força amb més mordacitat els estrets límits d'aquella censura amb les seves vinyetes sòbries, punyents i severes.

Malgrat que Rovira i Virgili deixa la direcció de *La Publicitat* a finals del mateix any per passar a crear un nou diari —*La Nau*—, el nou director, Carles Capdevila, manté la vinyeta a la primera pàgina, en un espai generós.

No sabria apuntar quines són les causes reals que ho motivaren, però el 1931 Apa torna a ser l'únic ninotaire de *La Publicitat*. Progressivament, de forma subtil, els altres ninotaires havien anat espaïant les seves col·laboracions fins a acabar per desaparèixer de les pàgines del diari. Apa, en canvi, segueix en forma. En aquells anys, el control aferrissat de la censura s'ha anat relaxant i trobem que cada cop les vinyetes d'Apa guanyen en mordacitat i s'atreveixen a tocar o insinuar temes aparentment prohibits. De fet, durant el període del general Berenguer, arriba a publicar caricatures del dictador, cosa que no havia estat possible amb l'anterior cap de govern. Qui no pot aparèixer mai a les caricatures és el cap de l'Estat: dibuixar el rei sempre ha estat quelcom difícil a Espanya (Capdevila, 2009). La qüestió és que fins a mitjans dels anys trenta no tornem a trobar vinyetes d'altres dibuixants. Primer serà Francesc Fontanals,

JAUME CAPDEVILA

Dibuix on, sense esmentar-lo, apareix dibuixat el general Berenguer, cap del govern durant la *Dictablanda*. A la paret, subtil retrat del rei espanyol a cavall (el rei és el de dalt).

que signa Soka, ninotaire que exerceix com a director artístic de l'exitós setmanari *El Be Negre* durant la República, qui un o dos dies a la setmana substitueix amb una vinyeta la dosi diària de ninots d'Apa que oferia *La Publicitat*. Aviat s'hi incorpora un jove dibuixant, que a més a més era redactor del diari, Avel·lí Artís Gener, que signava Tísner, que s'encarrega de la confecció d'una pàgina infantil un cop a la setmana —que inclou il·lustracions, tires còmiques i petites historietes— i aviat també substituirà Apa un dia a la setmana en el dibuix de la portada de *La Publicitat*.

Als anys trenta, Apa ha consolidat plenament el seu prestigi entre la professió. El seu ritme de treball és certament impressionant, i a més a més de *La Publicitat*, trobem les seves vinyetes en múltiples iniciatives editorials —des de

publicacions infantils com la revista *Jordi* fins a publicacions satíriques com *L'Esquella de la Torratxa* o *El Be Negre*—, a més de la seva activitat com a crític, professor, escriptor i pintor.

És cert que si comparem les seves vinyetes polítiques d'actualitat al diari i les que publica, per exemple als setmanaris *Mirador* o *L'Esquella*, podem observar clarament que a *La Publicitat* fa un exercici de síntesi extrema, una depuració del traç i de la composició molt més acusada que no pas en la resta de la seva obra. Josep Maria Cadena escriu: «Els acudits gràfics d'Apa a *La Publicitat* són una lliçó d'austeritat en els dibuixos i de correspondència d'aquests amb els textos que els acompanyen. En uns temps que el costum era que els dibuixants lliuessin als periòdics composicions de “dos senyors parlant” —així les anomenaven genèricament— perquè el redactor més enginyós hi afegís el diàleg d'actualitat més adient, sorprèn que Apa cuidés tots els aspectes de la seva col·laboració. [...] Exactes, cenyits i directes, tracten els temes del moment quan es produeixen i defensen les posicions del diari» (Cadena, 1986: 50).

Recordem, que a més de la vinyeta, a *La Publicitat* Apa realitza una ingent tasca com a crític d'art. Pere Prat explica: «El seu esperit inflexible de justícia salta les barreres de l'amistat i les conveniències de la mateixa publicació» (Prat i Ubach, 1986: 63). A banda de la crítica artística, hi publicà també una sèrie d'articles de gran interès, com una sèrie dedicada a l'Orient —fou un gran admirador i col·leccionista d'art oriental— o un seguit d'apassionants itineraris per la Barcelona vella que tingueren gran ressò i descobriren meravelles arquitectòniques i artístiques ocultes o inconegudes per a molts barcelonins.

El 1936, a causa del posicionament ferotge de les seves vinyetes contra el terrorisme anarquista, Apa ha d'exiliar-se i, segurament, evita així acabar com el periodista Josep Maria Planes, que fou assassinat per pistolers de la FAI. La seva filla Elvira escriu a les seves memòries: «A casa sabíem perfectament que el pare rebia anònims de part de la FAI, anònims en els quals se l'avisava que de continuar pel mateix camí el pelarien. Els rebia a l'Ateneu, no pas a casa, en forma de cartes, però jo no en vaig veure mai cap». La filla explica que el seu pare es va recloure a casa i un dia li ordenà cremar un feix de dibuixos originals comprometedors... fins que un veí li recordà que veure fumejar la xemeneia de la calefacció en ple agost era molt sospitos. El conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gasol, nomenà Apa organitzador d'una exposició d'art català a París, i així vencé les reticències de Feliu Elias de deixar la

família, el país i marxar. De la tardor de 1936 fins a 1938 estigué a França, i deixà d'enviar les seves col·laboracions regulars a *La Publicitat*. Soka i Tísner ocupen el seu espai com a ninotaires del diari, fins a 1938, que Apa torna a Barcelona i també a *La Publicitat*. Malauradament, el gener es precipita la caiguda de la capital de Catalunya en aquell trist conflicte bèl·lic. La darrera vinyeta que es publica a *La Publicitat* és el 22 de gener de 1939. Una setmana després, els tancs feixistes entraven per la Diagonal. Apa enfila el camí de l'exili en una trista comitiva formada per destacats intel·lectuals i polítics de la Catalunya republicana.

CONCLUSIONS

Apa deixa una obra ingent pendent de recuperar. Tan sols com a dibuixant, les seves vinyetes disperses en multitud de diaris i revistes formen un gruix colossal. I això és només una part, ja que cal afegir-hi tota la seva obra pictòrica, la literària i la periodística. Com a dibuixant d'humor s'erigeix com una de les figures principals de la caricatura catalana de la primera meitat del segle xx. Tot i ser la nostra una cultura amb una fortíssima tradició de dibuix satíric amb noms de gran valor, Apa resulta una de les signatures de referència. Josep Pla ens recorda que «ha estat un dels catalans d'aquest temps d'una intel·ligència més remarkable» (Pla, 1972: 465). La seva vàlua com a satíric contumaç i irreductible fou admirada pels seus contemporanis i estimulà nous valors del dibuix d'humor català que despuntaren durant els anys trenta. D'entre els ninotaires, fou considerat un dels més clarividents i lúcids, un dels més punyents i perspicaces, i en gran part és gràcies a la seva vinyeta diària a les pàgines de *La Publicitat*. En la seva carrera, el *Cu-Cut!* representa l'inici professional, a *Palpito* i *L'Esquella* hi ha la faceta més popular, una sàtira menys exigent, destinada a públics massius; a *Iberia* hi deixa la sàtira més ferotge i acarnissada. A *La Publicitat*, sense deixar de banda la mordacitat, la seva obra humorística pren un vessant més intel·lectual, amb vinyetes que demanen un esforç al lector i esdevenen menys assequibles d'entrada, però amb més substància. Al llarg dels 17 anys que dura la vinculació d'Apa a *La Publicitat* —sense comptar-hi els gairebé tres que poc abans havia estat també a *La Publicidad*—, la seva vinyeta contribueix a fer que el diari guanyi prestigi intel·lectual, però també el to del diari, el nivell dels seus col·laboradors, fa que el nom d'Apa consolidi la seva reputació.

La Publicitat fou un dels grans diaris del primer terç del segle xx a Catalunya. I Apa fou el gran caricaturista de *La Publicitat*. La seva llarga vinculació al mitjà, la seva profunda penetració entre els lectors, la seva sàtira implacable el fan destacar per damunt dels altres noms —tots notables— que també van dibuixar a les pàgines del diari. Resseguir l'empremta d'Apa per les pàgines del diari és com destil·lar el nèctar satíric més condensat del període que va des de la dictadura de Primo de Rivera fins al final de la Guerra Civil. Si bé moltes d'aquelles caricatures avui ens poden resultar indesxifrables o ens deixen freds, altres encara aconsegueixen fer-nos pessigolles o dibuixar un somriure per sota el nas. És cert que avui, ben entrats al segle XXI, la nostra percepció del que és humorístic o satíric ha variat enormement des d'aquells anys de la tercera dècada del segle passat. Les vinyetes de ninotaires com Cesc o Perich, i el que s'ha publicat a revistes com *El Jueves* o *Mongòlia* han eixamplat el camp de la percepció d'allò que és una sàtira coent i algunes de les vinyetes d'Apa ens poden fins i tot semblar cànides. Però els ninotaires d'avui —entre els quals m'incloc— mai no hauríem pogut arribar tan lluny sense la lluita aferrissada de ninotaires com Apa i llur sàtira irreductible i lacerant per corregir, a cops de tremp amarat de tinta xinesa, el galdós món que ens ha tocat de viure.

BIBLIOGRAFIA

- AMETLLA, Claudi (1963). *Memòries polítiques (1890-1917)*. Barcelona: Pòrtic.
- CADENA, Josep Maria (1986). «Apa, gran artista de la caricatura». A: *Feliu Elias «Apa»*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- CANOSA, Francesc [dir.] (2017). *Història del periodisme de Catalunya*. Barcelona: Sàpiens. Vol I.
- CAPDEVILA, Jaume (2009). *Canya al Borbó! Iconografia satírica de la monarquia espanyola*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- (2014). *La Campana de Gràcia (1870-1934). La primera publicació de gran abast*. Lleida: Pagès editors.
- ELIAS CORNET, Elvira (2012). *Una senyora de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GALÁN, Diego (1974). *¿Reírse en España?* València: Fernando Torres Editor.

- GÓMEZ MOMPART, Josep Lluís (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Pòrtic.
- (2017) «La gènesi de la premsa diària». A: CANOSA, Francesc [dir.] (2017) *Història del periodisme de Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Sàpiens.
- HOGARTH, Mathew (1969). *La sátira*. Madrid: Guadarrama.
- HUERTAS, Josep Maria; Alberch, Ramon [dir.] (1995). *200 anys de premsa diària a Catalunya (1792-1992)* Barcelona: Col·legi de Periodistes - Institut Municipal d'Història.
- MAS PEINADO, Ricard (2002). *Els artistes catalans i la publicitat*. Barcelona: Parsifal.
- PASSARELL, Jaume (1969). *Homes i coses de la Barcelona d'abans*. Barcelona: Pòrtic.
- (1971) *La Publicitat, diari català*. Barcelona: Pòrtic.
- PLA, Josep (1972). «Homenots, tercera sèrie». A: *Obra completa*, volum XXI. Barcelona: Destino.
- PRAT I UBACH, Pere (1986). «Apa/Joan Sacs/Feliu Elias. (Text escrit amb motiu de la mort de Feliu Elias, 1948)». A: *Feliu Elias «Apa»*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- ROIG ROSICH, Josep M. (1992). *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SEOANE, María Cruz; SÁIZ, María Dolores (1983). *Historia del periodismo en España*. Madrid: Alianza Universidad. Vol III.
- VENTALLÓ, Joaquim (1982). «Rovira i Virgili, director de *La Publicitat*». *La Vanguardia* (28 de desembre), p. 35.